

BİOLOGİYA**AZƏRBAYCANDA NƏSİL VERƏN QUŞLARIN
COĞRAFİ YERLƏŞMƏSİ****N.A.SADIQOVA, Q.T.MUSTAFAYEV**
Bakı Dövlət Universiteti

İlk dəfədir ki, Azərbaycanda ayrılmış 17 ornitocoğrafi rayonun hər birində nəsil verən quşların taksonomik müxtəlifliyi müqayisə edilir, fərqlərin səbəbi açılır, Azərbaycan üzrə ümumi göstəriciyə nisbəti verilir (%-lə). Eyni vaxtda quşların hər bir növünün neçə rayonda nəsil verməsi müəyyən edilir və məhdud ərazidə nəsil verən quşlar diqqət mərkəzinə çəkilir.

Azərbaycanda ornitocoğrafi rayonlaşdırmanın ilk müəllifi Q.T.Mustafayev (1985) bu ərazini 2 dairəyə (Qafqaz və Ön Asiya), 5 sahəyə və 14 rayona aid etmişdir. Son illərdə ornitocoğrafi rayonların 17 olması məlum olmuşdur (Sadıqova, 2007). Rayonların ornitoloji xarakteristikası (Mustafayev, 1985) növlərin sayına, populyasiyanın sıxlığına və biokütləsinə əsaslanmışdır. Sonralar aparılan ardıcıl tədqiqatlarda kompleks təhlilin çoxparametrlilik prinsipi tətbiq edilmişdir (Mustafayev, 1987; Mustafayev, Sadıqova, 2005; Sadıqova, 2006, 2007). Bu prinsip ornitocoğrafi rayonları biomüxtəliflik probleminin tələblərinə uyğun xarakterizə etməyə imkan verir.

Material və metodlar

Məqalənin əsasını müəlliflərin 2000-2006-cı illərdə apardığı çöl tədqiqatlarının nəticələri təşkil edir. Təbiidir ki, kolleksiya materialları və ədəbiyyat məlumatları nəzərə alınıb. Azərbaycanın ornitocoğrafi rayonlaşdırılmasının ilk müəllifi Q.T.Mustafayevin (1985) bölgüsünə əlavə edilmiş 3 rayon – Arazboyu düzənlik, Abşeron yarımadası və Bakı-Abşeron arxipelaqları bu məqalədə öz təsvirlərini tapmışdır. Tədqiqatın metodu orijinaldır. İlk dəfədir ki, Azərbaycanda ayrılmış 17 ornitocoğrafi rayonun hər birində nəsil verən quşların taksonomik müxtəliflik səviyyəsi müqayisə edilir və fərqlərin səbəbi açılır, Azərbaycan üzrə ümumi göstəriciyə nisbəti verilir. Eyni vaxtda quşların hər bir növünün neçə rayonda nəsil verməsi göstərilir, məhdud ərazidə nəsil verən quşlar diqqət mərkəzinə çəkilir. Quşların taksonomiyası ədəbiyyata (Mustafayev, 2004) əsaslanır.

Materialın müzakirəsi

Bizim tədqiqatlara əsasən, Azərbaycanın faunasında 256 növ və nö-

valtı nəsil verir (Mustafayev, Sadıqova, 2005). Onlar 148 cinsə (genus), 53 fəsiləyə (familia) və 17 dəstəyə (ordo) daxildir. Ornitocoğrafi rayonlarda taksonların müxtəlifliyi 2-3 dəfə fərqlənir (cədvəl 1). Məlum oldu ki, konkret rayonda nəsil verən quşların taksonomik spektri ərazinin böyüklüyündən deyil, onun şəraitinin müxtəlif (mozaik) olmasından asılıdır. Məsələn, Lənkəran düzənliyi bu bölgənin ərazisinin 40%-ni təşkil etməsinə baxmayaraq, orada nəsil verən quşlar ümumi Azərbaycana nisbətən dəstələr (ordo) üzrə 94,5%, fəsilənin sayına görə 81,1%, cinsə görə 58,8%, növlərə görə 47,7% təşkil edir. Nəsil verən quşların minimal müxtəlifliyi Böyük Qafqazın yüksək dağlıq rayonunda mövcuddur: 5 dəstə (27,8%), 17 fəsilə (32,1%), 33 cins (22,3%), 40 növ (15,6%).

Cədvəl 1

Ornitocoğrafi rayonlarda nəsil verən quşların taksonomik müxtəliflik səviyyəsi

Taksonun səviyyəsi	Sayı, %		
	minimal	maksimal	Orta hesab
Ordo – Dəstə	5 (27,8)	17 (94,5)	11 (64,7)
Familia – Fəsilə	17 (32,1)	43 (81,1)	30 (56,6)
Genus – Cins	33 (22,3)	87 (58,8)	60 (40,5)
Spesies – Növ	40 (15,6)	122 (47,7)	81 (31,6)

Cədvəl 2

Azərbaycanda nəsil verən quş taksonlarının ornitocoğrafi rayonlar üzrə yerləşməsi

Rayonlar	Ordo		Familia		Genus		Spesies, subspecies	
	sayı	%	sayı	%	sayı	%	sayı	%
Azərbaycan üzrə	18	100	53	100	148	100	256	100
Bunlardan:								
Samur-Dəvəçi rayonu	15	83,3	39	73,6	75	50,7	100	39,1
Alazan-Əyriçay rayonu	14	77,8	35	66,0	68	45,9	94	36,7
Şərqi Qafqaz dağ meşələri	15	77,8	37	69,8	71	48,0	101	39,5
Lənkəran düzənliyi	17	94,5	43	81,1	87	58,8	122	47,7
Talış dağ meşələri	12	66,7	39	73,6	77	52,0	106	41,4
Böyük Qafqaz yüksək dağlığı	5	27,8	17	32,1	33	22,3	40	15,6
Kiçik Qafqaz yüksək dağlığı	9	50,0	24	45,3	56	37,8	67	26,2
Arazboyu düzənlik	12	66,7	33	62,3	57	38,5	72	28,1
Naxçıvan orta dağlıq	10	55,6	30	56,6	75	50,7	112	43,7
Talış dağ bozqırlığı	10	55,6	32	60,4	76	51,4	100	39,1
Qobustan	12	66,7	31	58,5	52	35,1	74	28,9
Bakı-Abşeron	11	61,1	24	45,3	38	25,7	52	20,3
Xəzər adaları	14	77,8	27	50,9	47	31,8	67	26,2
Kür-Araz düzənliyi	17	94,5	42	79,2	85	57,4	121	47,3
Şamaxı yaylası	12	66,7	32	60,4	69	46,6	90	35,2
Acınohur-Ceyrançöl	12	66,7	34	64,1	57	38,5	73	28,5
Kiçik Qafqaz dağətəyi	12	66,7	34	64,1	66	44,6	90	35,2

Ayrı-ayrı növlərin 17 ornitocoğrafi rayondan neçəsində nəsil verməsi çox müxtəlifdir. Bütün rayonlarda (100%) nəsil verən quşlar cəmi 7 növdür: *Falco tinnunculus tinnunculus*, *Columba livia neglecta*, *Apus apus apus*, *Hirundo rustica rustica*, *Delichon urbica urbica*, *Oenanthe*

oenanthe oenanthe, *Passer domesticus caucasicus*. Yalnız bir rayondan (Böyük Qafqaz yüksək dağlığı) başqa 16 rayonda nəsil verənlər 3 növdür: *Athene noctua indigena*, *Upupa epops epops*, *Corvus corone scharpii*. Bir qrup quş 15 rayonda nəsil verir, 2 rayonda isə nəsil verə bilmir: *Cuculus canorus canorus*, *Lanius collurio*, *L. minor*, *Sturnus vulgaris (caucasicus və purpurescens)*, *Sylvia communis ieterops*, *Muscicapa striata striata*, *Turdus merula aterrimus*. Rayonlardan 14-ündə nəsil verən, 3 rayonda isə nəsil verə bilməyən quşlar 4 növdür: *Streptopelia turtur turtur*, *Merops apiaster*, *Emberiza calandra calandra*, *E. Melanocephala*. Dörd rayondan başqa 13 rayonda nəsil verən quşlar 6 növdür: *Coracias garrulus garrulus*, *Oriolus oriolus oriolus*, *Pica pica pica*, *Sylvia atricapilla dammholzi*, *Oenanthe isabellina*, *Cercotrichas galactotes familiaris*. Beş rayonda nəsil verə bilməyib, qalan 12 rayonda nəsil verən quşlar 4 növdür: *Coturnix coturnix coturnix*, *Remiz pendulinus menzbieri*, *Parus major major*, *Passer montanus transcaspicus*.

Azərbaycanda nəsil vermə sahəsi kiçik olan quşlar da çoxdur. Məsələn, yalnız bir rayonda nəsil verənlər 37, iki rayonda nəsil verənlər 39, üç rayonda nəsil verənlər 28, dörd rayonda nəsil verənlər 26, beş rayonda nəsil verənlər 20 növ və s. təşkil edir (cədvəl 3).

Cədvəl 3

Azərbaycanda nəsil verən quş növlərinin ornitocoğrafi rayonlarda yerləşməsi

Neçə rayonda nəsil verməsi	Növün sayı, %
Yalnız bir rayonda	37 (14,4)
İki rayonda	39 (15,2)
Üç rayonda	28 (10,9)
Dörd rayonda	26 (10,2)
Beş rayonda	20 (7,8)
Altı rayonda	19 (7,4)
Yeddi rayonda	18 (7,0)
Səkkiz rayonda	10 (3,9)
Doqquz rayonda	13 (5,1)
On rayonda	8 (3,1)
On bir rayonda	6 (2,4)
On iki rayonda	4 (1,6)
On üç rayonda	6 (2,4)
On dörd rayonda	4 (1,6)
On beş rayonda	8 (3,1)
On altı rayonda	3 (1,2)
On yeddi rayonda	7 (2,7)
CƏMİ:	256 (100)

Düşünmək olar ki, nəsil vermə sahəsi kiçik olan quşlar diqqət mərkəzində olmalıdır. Təsadüfi deyil ki, nəsil vermə sahəsi məhdud olan quşların çoxu nadirdir və «Qırmızı kitab»a daxil edilmiş olanlardır.

Yalnız bir rayonda nəsil verənlərdən *Pelecanus crispus*, *Platalea leucorodia*, *Phoenicopterus roseus roseus*, *Pernis apivorus*, *Accipter badius cenchroides*, *Falco biarmicus feldeggii*, *Tetraogallus caucasicus*, *T. caspius Phasianus colchicus talischensis*, *Vanelloshettusia leucura*, *Re-*

curvirastra avosetta, *Larus genei*, *L. melanocephalus*, *L. cachinnans cachinnans* və s. göstərmək olar.

Yalnız iki rayonda nəsil verənlərin də çoxu nadir quşlardır: *Phalacrocorax carbo sinensis*, *Phasianus colchicus colchicus*, *Ammoperdix griseugularis*, *Francolinus francolinus francolinus*, *Nycticorax nycticorax nycticorax*, *Ardeola ralloides*, *Egretta alba alba*, *Plegadis falcinellus*, *Anas angustirostris*, *Netta rufina*, *Circus pygargus*, *Accipiter gentilis caucasicus*, *A. brevipes*, *Aquila heliaca heliaca*, *Gypaetus barbatus aureus*, *Botaurus stellaris stellaris* və s. Bu fikri cəmi üç rayonda nəsil verən quşlara da aid etmək olar: *Podiceps cristatus cristatus*, *Phalacrocorax pygmaeus*, *Bulbulcus ibis ibis*, *Egretta garzetta garzetta*, *Anser anser*, *Pandion haliaetus haliaetus*, *Aquila chrysaetus homeyeri*, *Falco peregrinus brookei*, *Lyrurus mlokosiewiczii*, *Bubo bubo interpositus* və s.

Dörd rayonda nəsil verən quşların da çoxu nadirdir: *Tadorna tadorna*, *Buteo buteo menetriesi*, *Hieraaetus pennatus pennatus*, *Vanellus vanellus*, *Pterocles orientalis orientalis* və s. Beş rayonda nəsil verən quşların vəziyyəti bundan əvvəlki qrupdan az fərqlənir: *Aythya nyroca*, *Buteo rufinus rufinus*, *Circaetus gallicus gallicus*, *Haliaetus albicilla albicilla*, *Porphyrio porphyrio seistanicus*, *Columba palumbus palumbus* və b.

Sonda bir məsələyə də aydınlıq gətirmək vacibdir. Dəstədən fəsiləyə, cinsə və növə doğru taksonun sayı artır. Bu, adi divergensiyanın nəticəsidir. Lakin konkret ornitocoğrafi rayonda nəsil verən quş taksonlarının Azərbaycan üzrə olan ümumi göstəriciyə nisbəti birmənalı deyildir. Məsələn, Azərbaycanın 17 ornitocoğrafi rayonundan 15-də taksonların sayına görə faizi dəstədən növə doğru azalır (Azərbaycanın ornitofaunası ümumi halda 100% qəbul edilir). İki rayonda vəziyyət fərqlənir. Talış dağ meşələri rayonunda nəsil verən quşlar 12 dəstəyə daxildir. Bunlar Azərbaycanın göstəricisinin (18 dəstə) 66,7%-ni təşkil edir. Rayonda nəsil verən quşların 39 fəsiləsi isə Azərbaycan üzrə olan 53 fəsilədən 73,6% təşkil edir (faiz çoxalır!). Eyni vəziyyət Böyük Qafqazın yüksək dağlıq rayonuna aiddir (müvafiq olaraq 27,8 və 32,1%). Ola bilsin ki, bu iki rayonda fəsilələrin formalaşma tempi yüksək olmuşdur.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda müəyyən edilmiş 17 ornitocoğrafi rayondan yalnız 1-5 rayonda nəsil verən quşlar 150 növdür (58,6%). Bu cür məhdud ərazidə nəsil verən quşlar biomüxtəlifliyi qoruyub saxlamaq baxımından diqqət mərkəzinə çəkilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Магеррамова Н.А. Биоразнообразие позвоночных животных Гобустана / «Проблемы сохранения и рационального использования биоразнообразия Прикаспия и сопр. регионов». Колмыкия, КГУ, Элиста, 2005
2. Мустафаев Г.Т. Птицы наземных экосистем Азербайджана: автореф. Дисс-на на докт. биол. наук. М.: 1985, 54с.
3. Мустафаев Г.Т. Разнообразие орнитофауны Азербайджана и ее антропогенная трансформация / Сб. «Фауна, экология и охрана животных в Азербайджане». Баку, изд. АГУ, 1987, с.68-77.
4. Mustafayev Q.T. Azərbaycanada ornitofaunanın taksonomik spektri. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2004, 32s.

5. Mustafayev Q.T., Sadıqova N.A. Azərbaycanın quşları (monoqrafiya). Bakı, «Çaşıoğlu», 2005, s.419.
6. Мустафаев Г.Т., Магеррамова Н.А. Викариация подвидов птиц в Азербайджане / Матер. XII Межд. Орнитол. конф., Ставрополь, 2006.

**ЗООГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗМЕЩЕНИЕ ГНЕЗДЯЩИХСЯ ПТИЦ
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Н.А.САДЫХОВА, Г.Т.МУСТАФАЕВ

РЕЗЮМЕ

Впервые сопоставляется таксономическое различие гнездящихся птиц в каждом из выделенных 17 орнитогеографических районов Азербайджана, делается сравнение по Азербайджану (в %). Одновременно определено гнездование по районам для каждого вида птиц и уделяется внимание на виды с ограниченным распространением.

**ZOOGEOGRAPHIC ACCOMMODATION OF NESTING BIRDS
IN AZERBAIJAN**

N.A.SADIKHOVA, G.T.MUSTAFAYEV

SUMMARY

First of all is led accommodation of toxicant variety of nesting birds by 17 ornithogeographic regions in comparative aspect. It is determined the quantity of regions spreading of every type of birds with the limited spreading